חזרה לעידן הקונפליקטים והמשברים

שמשון ביכלר ויהונתן ניצן

(יוני 2002)

א. מה השתנה בשנה האחרונה?

במרוצת שנות התשעים התבשרנו על ידי פוליטיקאים, אידיאולוגים ושאר בעלי-עניין, שקיים 'סדר עולמי חדש'.

הסדר הזה, כך סיפרו לנו, כולל 'סחר חופשי', 'גבולות פתוחים' ו'ליברליזם'. סוציולוגים מטעם, הלעיטו אותנו בביטויים אופנתיים, כמו 'כפר גלובלי', 'שווקים מתעוררים' ו'רב-תרבותיות'. כלכלני הממסד חשפו בפנינו אגדות על נפלאות 'התנועה החופשית של ההון', ה'דה-רגולציה' וה'הפרטה'. אקדמאים זריזים בישרו את 'קץ ההיסטוריה' של עידן הסיכסוכים האידיאולוגיים. הם דנו בכובד ראש בעלייתו של יצור חדש בשם 'החברה האזרחית'. הם אפילו המציאו פילוסופיה יומרנית שמכונה 'פוסט-מודרניזם'.

והנה, לפני כשנה הוחלפו הסיסמאות: במקום 'שלום של שווקים' באה 'מלחמה עולמית בטרור'. את מקומה של ה'רב-תרבותיות' ירשה 'מלחמת הציביליזציות'. במקום 'נאו-ליברליזם' ו'גלובליזציה' חילוניים, קיבלנו מסע צלב של 'מקדונלד' נגד 'מקג'יהד'. האנליסטים של 'הכלכלה החדשה' איבדו את 'הרייטינג' ואל מרכז הבמה חזרו האסטרטגים העתיקים ל'ביטחון-לאומי'.

על פי ההסברים החדשים, 'הטרור העולמי' צומח בקרב קבוצות דתיות ואתניות בעולם 'הדרומי'. הן מתנגדות לתהליך הגלובליזציה שמסכן את שליטתן באוכלוסיות העניות ברחבי העולם.

אין להתפלא שבקונטקסט זה עולות מאוב דמויות כמו שרון ובן-אליעזר, אשר בעשור האחרון נדמו לגרוטאות מתקופת האבן הציונית. ככל שהמלחמות ושיעורי-האבטלה מסלימים, כך הם הופכים ל'רלבנטיים'. אפילו פרס נראה יותר אמין בתחפושתו הנוכחית כמקדם שלום מזויין. הכיבוש מחדש של השטחים הכבושים נראה משתלב היטב עם הפשיטה האמריקנית באפגניסטן ועם הפלישה האמריקנית הקרובה לעירק. המצור על הפלסתינים נראה כחלק מתוכנית רחבה יותר של מלחמה ב'ציר הרשע' שבעקבותיה, כך נאמר לנו, יסולקו הטרוריסטים מהעולם ויבואו במקומם 'דמוקרטיה' ו'יציבות מדינית'.

האם מדובר בהערכות מדינית של המעצמות שנועדה לפלס דרך להמשך התהליך של 'הגלובליזציה' הכלכלית? האם הגדלת תקציבי הביטחון בארה"ב ובמדינות המפותחות יכריחו את האוכלוסיות העניות ברחבי העולם לסגוד ל'שוק החופשי' ולהתפלל ל'ליברליזם'?

ואולי מדובר ב'סדר חדש' שהולך ומתרקם, שכולל שינוי מהותי ביחסי הכוח שמניעים את המשטר הקפיטליסטי, כלומר בתוך הקבוצות הדומיננטיות ששולטות בעולם?

ב. רווחי מלחמה ו'קואליצית הנפט-נשק'

מיכאל קלצקי, אחד מהכלכלנים הפוליטיים המבריקים במאה העשרים, כתב ב- 1967 מאמר בשם: *ויטנאם והעסקים הגדולים בארה"ב*. במאמר הוא טען שהמעורבות הגוברת של ארה"ב בויטנאם, נבעה מתזוזה ביחסי הכוחות בתוך המעמד השליט של ארה"ב. הקבוצות המרכזיות של העסקים האזרחיים 'הישנים' במזרח ארה"ב נחלשו ובמקומן מתגברות קבוצות עסקים 'חדשים' בחוף המערבי. אלו עוסקים בעיקר בנשק ובטכנולוגיות צבאיות ונשענים על תקציבים ממשלתיים ומטים את המשק האמריקני לעבר קפיטליזם צבאי. התהליך, נבע לדעתו, מירידה מתמשכת של פירמות בינלאומיות שבסיסן בארה"ב בשווקים האזרחיים בעולם, לעומת צמיחתן של קבוצות הון שבסיסן באירופה וביפאן.

לאחר נסיגת הצבא האמריקני מויטנאם, והירידה היחסית של רווחיות 'הכלכלה הגדולה' בארה"ב, התבססה מדיניות-החוץ של ארה"ב על האינטרסים של שתי קבוצות מובילות באליטת הכוח האמריקנית: קבוצות **הנפט** וקבוצות **הנשק**. מדיניות זאת כללה הגברת התקציבים המקומיים לרכש צבאי, ובמקביל, מדיניות-חוץ תוקפנית המעודדת יצוא נשק. נוכח אובדן הדומיננטיות של המשק האמריקני, הפכו הרווחים מיצוא-נשק לתלויים באופן גובר בכושר ההכנסה של עסקי הנפט, בעיקר במזרח-התיכון.

ואכן, מאז סוף שנות הששים הפך המזרח-התיכון לצומת מפגש מרכזית של אינטרסים רבי עוצמה: בראש

המערך עמדו מצד אחד, קבוצות הנפט המובילות ו׳אופק׳, ומצד שני קבוצות תאגידי הנשק הגדולים בארה״ב. בעוד הראשונים ויסתו את התפוקה ויצרו אוירת מחסור בנפט, האיצו האחרונים את מרוץ-החימוש וסיפקו את הפתיל להצתת הסכסוכים הצבאיים, שהביאו לעליית מחירי הנפט. לאלה הצטרפו תאגידי-ענק, אשר שלטו בתחומי פיתוח ובפרוייקטים הנדסיים (כמו ׳בכטל׳ ו׳פלור׳) ושחלק ניכר מהחוזים שלהם בא ממדינות מפיקות נפט. סביבם נוצר מעגל חיצוני של קונצרנים בנקאיים, אשר שיחרו לנגוס נתח מגידול ההפקדות והאשראי. ולבסוף, הממשלים של המעצמות והמדינות התעשיתיות, ובעיקר הממשלים של ארה״ב שגיבו את מהלכי הקבוצות.

הציפיות-לרווח במזרח-התיכון היו גדולות, בהשוואה לירידה בהשקעות ולקיפאון ששרר בשנות השבעים במדינות התעשייתיות. כל הגורמים האלה עמדו לזכות בחלק משלל ההכנסות העולות של הנפט שמחיריו האמירו. אבל מאחר ששום קבוצה לא היתה מסוגלת להשיג זאת לבדה, הן נאלצו לחבור יחד. זה הרקע להתפתחות ׳**קואליצית הנפט-נשק**׳.

זהו גם הרקע לקשר שהלך והתהדק בין משברי נפט ובין קונפליקטים צבאיים במזרח-התיכון.

התהליך שהתחולל מאז סוף שנות הששים, ניתן לתיאור סכמאטי מעין זה: מרוץ-חימוש מתמשך שרר בין מדינות שונות במזרח-התיכון, במוקדי סכסוך מתחלפים. המרוץ לובה בתירוצים שונים על ידי המעצמות הגדולות ומדינות אירופיות שבחשו בסיכסוכים. בדרך כלל, המרוץ הוביל להתפרצות של מלחמה עונתית; מלחמות הולידו אווירה של ׳משבר נפט׳ ופאניקה של ׳מחסור בנפט׳ שהובילו לעליית מחירים. אלו הובילו לעלייה ברווחים של קבוצות הנפט ובהכנסות של ממשלי ׳אופ״ק׳. ההכנסות האלה איפשרו מימון של סיבוב התחמשות חדש, שבו היריבים רכשו נשק שהלך והתייקר -- עד לפריצת המלחמה הבאה, ולקפיצת מחירי נפט בעקבותיה.

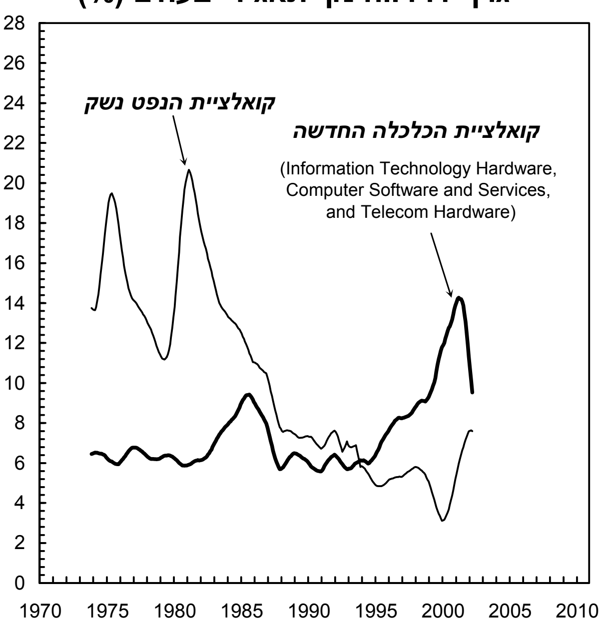
זאת הסיבה שהמזרח-התיכון הפך מאז סיומה של מלחמת ויטנאם ליבואן המרכזי של נשק בעולם. זאת גם הסיבה לכך שממשלי ארה״ב מאז ניקסון ועד לבוש-האב, סיפקו בהתלהבות נשק לכל הצדדים והפכו למעורבים עמוקות ב׳פיתרון הסכסוכים׳.

לשיא כוחה הגיעה ׳**קואליצית הנפט-נשק**׳ בתקופת רייגן ובוש-האב, אשר שרי ממשליהם היו נציגים ישירים של הקבוצות המובילות של הנפט והנשק בארה״ב.

התוצאות הכלליות של התהליך הזה ידועות היטב: עשרים וחמש השנים שלאחר מלחמת העולם השניה הצטיינו בשגשוג במדינות התעשיתיות וביציבות מחירים. לעומת-זאת, מאז סוף שנות הששים החלו עליות במחירי הנפט, ובעיקר תנודות במחיריו, שהובילו בכל העולם לסטגפלציה (מיתון + אינפלציה), לעלייה בקונפליקטים הצבאיים, לעליית ממשלים שמרנים באירופה, להפיכות צבאיות ולמשברי חובות בעולם הפריפריאלי, ולעלייה בתקציבים הצבאיים בממוצע העולמי.

עד כאן התוצאות הכלליות של התהליך. אבל הקפיטליזם אינו פועל לטובת ׳כולם׳ והתוצאות המצרפיות אולי ידועות לכולם אולם אינן מעניינות את הקבוצות ההון הדומיננטיות. ואכן התוצאות הסמויות שמאחורי התהליך מרשימות ביותר: מאז התחזקות הקואליציה, נוצר שינוי חד בתהליך ההצבר הקפיטליסטי. במלים פשוטות: יחסי הכוח התאגידיים בעולם השתנו לחלוטין. **גרף 1** מציג את התוצאות.

גרף 1: רווח נקי תאגידי בעולם (%)

הערה: הסדרות מוצגות כממוצעים נעים של 12 חודשים.
מקור: *Thomson Financial Datastream*.

הגרף מתאר את חלוקת-ההכנסות של קבוצות ההון הגדולות בעולם. הקו הדק מייצג את הרווח הנקי של עסקי הנשק והנפט מתוך סך הרווחים בעולם. כפי שניתן לראות, מתחילת שנות השבעים, הפכו קבוצות הנפט והנשק הדומיננטיות לרווחיות ביותר: הרווחים שלהן קפצו מעלה לאחר משבר הנפט הראשון שליווה את מלחמת אוקטובר 1973. הן ניכסו כמעט **חמישית מסך הרווח התאגידי בעולם**. הרווחים של ׳קואליצית הנפט-נשק׳ נסקו ל- 21% לאחר משבר הנפט השני, שליווה את מהפיכת חומיני ומלחמת אירן-עירק בתחילת שנות השמונים. ליתר ביטחון, התנהלה במקביל הפלישה הישראלית ללבנון שקיבלה גיבוי מהממשל האמריקני.

זה היה העידן המוזהב של 'רווחי מלחמה' שבה שגשגו הממשלים של רייגן– בוש – הייג – ווינברגר – שולץ – צ'ייני. זאת היתה התקופה האופורית שבה כיכבו בישראל ממשלי 'הליכוד' ו'הליכוד הלאומי' של בגין – שמיר – שרון – פרס – רבין – ארנס (ולא לשכוח את שגשוגם של המתנחלים והרבנים וכמובן את פריחתן של קבוצות הטרור השונות שמומנו מרווחי הנפט-נשק). בתקופה זאת נכרתה 'ברית אסטרטגית' בין ממשלי ארה"ב וישראל שחבקה עולם, מ'איראן גייט' ועד ל'קונטראס' ומדרום-אפריקה ועד לפנמה.

ג. דיבידנדים של שלום ו'קואליצית הכלכלה-החדשה'

מאז סוף שנות השמונים שקע כוחה של הקואליציה. ההצדקה העיקרית לעסקי 'הביטחון הלאומי' נפלה יחד עם דעיכת המלחמה הקרה. באפריל 1990 הודה פקיד בממשל ארה"ב: "... איש אינו יודע מה לעשות כאן. האיום הסובייטי נמס לנו בידיים, ומה עוד נותר לנו? הצי עולה לגבעת הקפיטול כדי לדבר על האיום מצד הצי ההודי באוקיינוס ההודי. מספר אנשים מדברים על איום מצד קרטל הסמים הקולומביאני. אבל איננו יכולים להחזיק תקציב של 300 מיליארד דולר על סמך דברים אלה...".

מלחמת המפרץ עוד הצליחה ליצור הנשמה מפה לפה לעסקי הקואליציה אולם ברור היה שמדובר ב'סעודה האחרונה' של הקפיטליזם המלחמתי.

מאז המלחמה, הדלדל זרם הפטרו-דולרים ואופי הצבר ההון השתנה: הרווחים התחילו להתבסס על הרחבת השווקים ב'אזורים המתעוררים' ברחבי העולם הפריפריאלי, שנפתח להשקעות מאז שנות התשעים. בעידן הקודם התבססה הרווחיות של קבוצות ההון הדומיננטיות על תקציבים צבאיים, משברים מחזוריים וסטגפלציה; עתה נשען המאבק סביב החלוקה-מחדש של הרווחים התאגידיים על עסקי 'היי-טק' אזרחיים, על מיזוגים בורסאיים והרצת מניות.

הקונפליקטים במזרח-התיכון שמאז סוף שנות הששים היו חיוניים לשמירת שיעורי-הרווח של קבוצות ההון המרכזיות בעולם, נראו כמיותרים ואפילו כמאיימים על תהליך הצבר ההון החדש. הצבר זה מתבסס על הרחבת המכירות ועל הגדלת ההכנסות והביקוש האפקטיבי בשווקים חדשים בעולם. את מקום 'רווחי המלחמה' והמשקים הלאומניים הסגורים, תפסו 'הדיבידנדים של השלום'. במקום הפיקוח הממשלתי על תנועות ההון והמטבע, באו השקעות-חוץ ו'דה-רגולציה'.

השינוי הזה קיבל ביטוי גם בתוצאות המצרפיות: שיעור הצמיחה של התוצר המקומי הגולמי בעולם, ובעיקר במדינות הפריפריאליות, החל לצמוח במהירות; מנגד, האינפלציה שבשנות השבעים הגיעה לשיעור של 30% לשנה בממוצע העולמי, ירדה אל רמה של פחות מ- 5% בשנות התשעים. תוצאה יותר חשובה: ההוצאה הצבאית בעולם ירדה עד ל- 3% בלבד מתוך התמ"ג העולמי ובארה"ב עד ל- 4% מהתמ"ג האמריקני (בהשוואה ל- 9% בתקופת מלחמת ויטנאם ול- 13% בשיא המלחמה הקרה בתחילת שנות החמישים).

אבל, כאמור הנתונים המצרפיים אינם העיקר: התוצאה העיקרית של השינוי היתה, ירידת כוחה של '**קואליצית הנפט-נשק**' ועליית כוחם של העסקים הגדולים של ה'הייטק' והמיזוגים בשוקי ההון, או כפי שראוי לכנותה: '**קואליצית הכלכלה-החדשה**'.

העסקים החדשים הללו מיוצגים בקו העבה **בגרף 1**. כפי שניתן לראות, בסוף שנות התשעים הדרדרו רווחי '**קואליצית הנפט-נשק**' (הקו הדק) עד לרמה של 3% מכלל הרווח העולמי; לעומת זאת, רווחי העסקים המובילים של 'הכלכלה החדשה' (הקו העבה) זנקו במרוצת העשור והשיגו בשנת 2000 כ- 15% מכלל הרווח בעולם.

השינוי הזה כפה על אליטת הכוח של ישראל לפרק את שרידי 'המשטר הישן' ולמהר ולהשתלב ב'סדר העולמי החדש' שהוכרז על ידי בוש-האב. תוצאות השינוי היו ירידה בתקציבי הביטחון וביצוא הצבאי, הסרה גוברת של ההגבלות על המסחר והאשראי, ומעל לכל, נסיונות להגיע להסדר מדיני עם נציגי הפלסטינים. הסכם אוסלו הוביל להכרה מצד המדינות הערביות המתונות, להסרה חלקית של החרם הערבי, ובעיקר הוא איפשר פריצה לשווקים בעולם הפריפריאלי שהיו סגורים קודם לכן. ההסכם סלל את הדרך אל הגלובליזציה של האליטה העסקית בישראל, שהפכה מאז שנות התשעים לטרנסלאומית.

ההשתלבות הישראלית בגלובליזציה השתקפה בבורסה ובתנועות ההון. בשנת 2000, משקיעים מוסדיים זרים החזיקו בכ- 15% מהמניות בבורסה התל-אביבית. הנכסים המרכזיים, שהיו בעבר ברובם ציבוריים, נמצאים כיום, אם באמצעות 'הפרטה' ואם באמצעות תעלול אחר, בידי בעלי-הון זרים.

בין הדמויות הבולטות בקרב המשקיעים הזרים היו אריסון (פועלים), ברונפמן (כור), לבייב (אפריקה-ישראל), גוסינסקי (עתונות, כבלים), סורוס (הייטק), ועוד בנקים, משקיעים מוסדיים ופירמות בינלאומיות גדולות.

רוב פירמות ההייטק שבסיסן בישראל, כמו קומברס, צ'ק-פוינט, טבע, אמדוקס ואחרים, מוחזקות בידי משקיעים זרים, ולמעשה רוב עסקי ה'סטרטאפ' של שנות

התשעים נבעו מתשוקה להתמזג בנכסי דוד טרנסלאומי עשיר.

ברקע סייעו הממשלים באמצעות מדיניות אי-המסוי, הריבית הגבוהה ותיסוף השקל, שהפכו את ישראל למכרה זהב עבור משקיעי העולם. אם נוסיף לכך את מדיניות אי-הפיקוח העקבי של הרשויות, קל להבין כיצד ישראל הפכה לאחד ממרכזי העולם להלבנת הון, וליבואנית השקעות מובילה של פשע מאורגן.

התוצאה של הטרנסלאומיות של ההון הישראלי משתקפת היטב **בגרף 2**. הגרף מתאר את הקשר בין השינוי במחירי המניות של הבורסה בתל-אביב ובין אלו של נאסד״ק בעשרים וחמש השנים האחרונות (הקו הישר החוצה את התצפיות הוא קו הרגרסיה. הסקלה משמאל מסמנת את עוצמת הקשר).

המגמה הכללית מראה קשר שהלך והתהדק במרוצת השנים, ופירושו שהתנודות בשיעורי-הרווח של האליטה העסקית הישראלית הלכו והתקרבו לאלו של בעלי הנכסים האמריקניים.

עד אמצע שנות התשעים הקשר בין שתי הבורסות היה נמוך וברוב הזמן הוא היה שלילי. אליטת הכוח של ישראל ניהלה משק מלחמתי סגור יחסית, שתאם את האינטרסים של '**קואליצית הנפט-נשק**'. המשק התנהל באמצעות הסדרים מוסדיים נוקשים; הגנה מירבית, הסכמים מאורגנים ברמות שונות בשוק העבודה ובחקלאות; פיקוח על האשראי, על יצוא ההון ועל שערי המטבע. מאז 'הליברליזציה' בסוף שנות השמונים וה'דה-רגולציה' של שנות התשעים, הלך והתהדק הקשר בין השינויים בשיעורי-הרווח בשני המשקים.

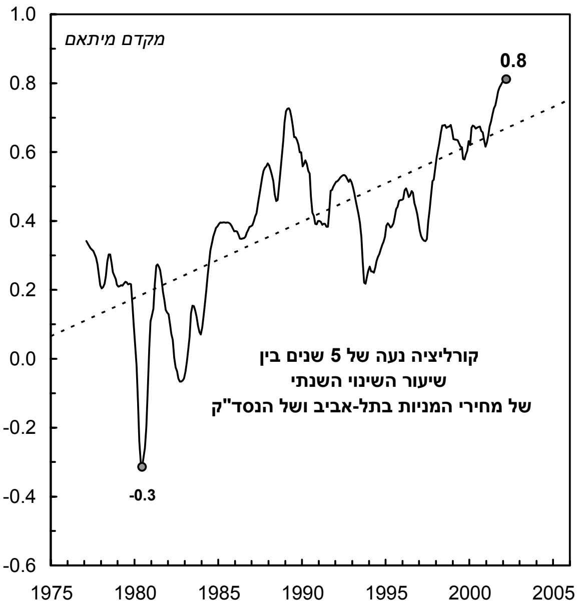
בשנת 2001 הקשר הגיע ל- 0.8 כלומר 80% מההצבר 'הישראלי' אינו תלוי בגורמים המקומיים אלא בהצבר העולמי.

ד. לקראת המלחמה הבאה

2001 היא השנה שבה תפסו בוש ושרון את השלטון. זאת השנה שבה התנער הממשל הישראלי סופית מהסכמי אוסלו ואילו הממשל האמריקני פתח בהכנות מלחמתיות. נראה שאין זה מקרה: בשנה זאת הסתמנה תפנית באופי הצבר ההון.

סימני ההתערערות של הסדר הקפיטליסטי התגלו מאז 1997 באזורים פריפריאליים שונים בעולם. המשברים התפשטו מאסיה דרך רוסיה ודרום-אפריקה ועד לברזיל לארגנטינה ולאורוגוואי. משבר אחר התגלה במחירי הנפט שעלו בשנת 2000 מ- 10 דולר ל- 30 דולר לחבית. משבר מסוג זה מאיים לשים קץ לצמיחה הכלכלית ב'שווקים המתעוררים' בעשרים השנים

גרף 2: שיעורי רווח משתווים

מקור: DRI ;*International Financial Statistics*; הבורסה לניירות-ערך בתל-אביב.

האחרונות. משברי הנאסד״ק, ניירות-הערך ושוקי ההון במדינות המפותחות הוא האחרון בשרשרת המשברים.

המשבר הרשמי התרחש כאשר בוש-הבן וכנופייתו (אין מילה אחרת) השתלטו כמעט בכוח, וללא ספק בדרכי רמייה, על הבית הלבן. כאן מדובר בממשל נצי שמנסה לשקם מחדש את '**קואליצית הנפט-נשק**' הותיקה, שנחלשה בשלהי כהונתו של בוש-האב ובעיקר במרוצת נשיאותו של קלינטון.

ואכן, כפי שניתן לראות **בגרף 1** ככל שרווחי 'הכלכלה החדשה' צנחו כאבן בשנתיים האחרונות, כן נסקו מעלה רווחי '**קואליצית הנפט-נשק**' והגיעו לרמה של תקופת מלחמת המפרץ.

סימני הסדר החדש-ישן של 'רווחי המלחמה' הולכים ומתבהרים. זה הרקע לחזרה אל העידן של הסטגפלציה ומירוצי-החימוש. זה הרקע לעלייה המחודשת בתקציבי הביטחון, להסלמה מחדש בקונפליקטים במקומות שונים בעולם, ובעיקר לסימני המתח המחודש במזרח-התיכון.

ובכן, האם מדובר בעוד בועה תקשורתית המיועדת להסתיים בתום הקרנת סדרת-המתח 'כוח-משימה 4' (אחרי שוברי הקופות פנמה 1989, עירק 1991 ובן-לאדן-אפגניסטן 2001) ?

האם מתפרק הסדר שהתבסס על שלום של שווקים ואנו חוזרים לסדר הישן והטוב של הקפיטליזם המלחמתי?

נראה, שהתקפות הטרור, הפלישה לאפגניסטן, הפלישה לשטחים הכבושים, המתחים במרכז אסיה, המאבק בסין, האיומים כלפי 'ציר הרשע' והפלישה המתוכננת לעירק, מבשרים התחלת עידן של קונפליקטים צבאיים ומשברים כלכליים.

כפי שניסח זאת בזמנו מיכאל קלצקי: "... אכן זהו עולם עצוב בו גורל האנושות כולה תלוי בתוצאות המאבק שבין שתי קבוצות עוינות בתוך עולם העסקים הגדולים. רבות מהתהפוכות בהיסטוריה החלו מפילוג שהתחולל בקרב המעמד השליט...".

שמשון ביכלר shim100@hotmail.co.il
יהונתן ניצן nitzan@yorku.ca